

تشکیل مرکز فقهی - حقوقی زن الگوی مسلمان در مسائل اجتهادی؛ گامی جهت الگوی پیشرفت اسلامی

فائزه سادات عظیم‌زاده اردبیلی^۱*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۳۰

معصومه شهریار^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۱

Doi:10,30497/flj.2024.245902.1991

چکیده

پژوهش حاضر باهدف ضرورت‌سنجی مرکز فقهی حقوقی مسائل اجتهادی در الگوی سوم زن مسلمان به تبیین ضرورت، اهمیت، چالش‌های پیش‌رو و ارائه راهکارهای اجرایی در تشکیل این مرکز پرداخته است. رویکرد تحقیق کیفی و گردآوری اطلاعات از طریق کتابخانه‌ای - اسنادی و تجزیه و تحلیل و بررسی داده‌ها به صورت توصیفی صورت گرفت. یافته‌ها حاکی از آن است که با توجه به سرعت تغییر مشکلات و مسائل جامعه و لزوم ایجاد وحدت رویه در مسائل اجتهادی بانوان، مطالعات فقهی سنتی کافی نیست و حل مسائل روز در این زمینه نیازمند نگاه و تأملات دقیق مختص به بانوان است؛ از این رو در مواردی به کارگرفتن فتاوا و قضاوت‌ها و دیدگاه‌های مردانه در این گونه مسائل صحیح نیست و از باب قاعده رجوع عالم به جاهل و رجوع به اهل خبره به رسمیت شناختن اجتهاد بانوان و تشکیل مرکز فقهی - حقوقی زنان شامل نخبگان و مجتهدان زن جهت اتخاذ تصمیم در امور و مسائلی نظیر عفاف و حجاب، سقط جنین، اهداء جنین، فسخ نکاح، طلاق از سوی زوجه، مهریه و نفقه، حقوق جنسی زوجه، اخذ خسارت‌های معنوی در برهم خوردن نامزدی، دماء ثلاثه، قضاوت بانوان ضروری است. در واقع هدف از تشکیل این مرکز، موضوع‌شناسی و پاسخگویی و حل مشکلات و نیازهای مبتلابه جامعه زنان، کودکان و خانواده با به کارگرفتن اصل مصلحت‌شناسی و تسریع در روزآمدی قوانین است. تشکیل این مرکز به اصلاح قوانین و استفتائات از مراجع عظام به استناد خروجی‌های مرکز خواهد انجامید و در نهایت باعث تحول عظیمی در عرصه اجتهاد مسائل فقهی - حقوقی زنان و گامی جهت الگوی پیشرفت اسلامی خواهد بود.

کلیدواژه‌ها: اجتهاد زنان، الگوی سوم زن، مرکز فقهی - حقوقی زنان، مسائل اجتهادی زنان، مسئولیت زنان.

۱. نویسنده مسئول) دانشیار گروه فقه و حقوق اسلامی دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

azimzadeh@isu.ac.ir

M.Shahriari@isu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری رشته فقه و مبانی حقوق، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

مقدمه

تحصیلات عالی بانوان از جمله مواردی است که با انقلاب اسلامی ایران پیشرفت روزافزونی داشته است. حمایت بی دریغ امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری از تحصیل و پیشرفت عملی زنان، در گفتمان‌سازی و سیره عملی و خانوادگی ایشان مشهود است. این در شرایطی بود که در همان زمان برخی از طبقات اجتماعی و اصناف جامعه، به نام دین و دین‌داری، دختران و زنان خود را از کسب علم و فضیلت بازمی‌داشتند تا بدانجا که حتی برخی از دختران از دانش و سواد اولیه هم بی‌بهره بودند. در بیانات مقام معظم رهبری آمده است:

از نظر اسلام، میدان فعالیت و تلاش علمی و اقتصادی و سیاسی برای زنان، کاملاً باز است. اگر کسی با استناد به بینش اسلامی بخواهد زن را از کار علمی محروم کند ... به خلاف حکم خدا عمل کرده است ... اگر خانم‌ها می‌خواهند وارد فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی شوند، مانعی نیست. البته فعالیت علمی، خیلی خوب است و بر سایر فعالیت‌ها ترجیح دارد ... من به خانواده‌ها توصیه می‌کنم که اجازه دهند دخترهایشان درس بخوانند. مبادا پدر و مادری، از روی تعصب دینی، خیال کنند که باید جلوی دختر را بگیرند تا تحصیلات عالی نکند! نه؛ دین چنین چیزی نگفته است. دین، برای تحصیل علم، میان دختر و پسر فرقی نمی‌گذارد (khamenei.ir، ۱۳۷۵/۰۶/۲۸، بیانات در جمع زنان شهر ارومیه).

تأکیدات رهبران انقلاب بر لزوم حضور زنان در کنار مردان در اجتماع، و بیانات و مطالبات صریح مبنی بر وجوب کسب علم‌آموزی بانوان، مسئولیتی بر دوش آنان می‌گذارد و این مسئولیت در زمینه کسب علوم اعتقادی و احکام و مسائل شرعی به سرحد وجوب عینی برای بانوان می‌رسد (ثمنی، شهریاری، و حامدی، ۱۴۰۱، ص ۱۹۳-۲۱۵).

در دیدگاه نظام‌واره، دولت و نهادهای متولی نیز متقابلاً با وظیفه تسهیل تحصیلات بانوان و به‌کارگیری نظرهای تخصصی آنان در حوزه‌های مرتبط در برابر تحقق الگوی سوم زن مسلمان در جامعه اسلامی مسئول هستند. مقام معظم رهبری در این زمینه فرمود: «موضوع به‌کارگیری زنان فرزانه ما، کارآمد ما، مجرب ما، دانشمند و عاقل و فهیمه ما در رده‌های گوناگون تصمیم‌سازی

و تصمیم‌گیری کشور مطلب مهمی است» (khamenei.ir، ۱۴۰۱/۱۰/۱۴، دیدار اقشار مختلف بانوان)؛ از این رو، الگوی سوم زن مسلمان در عصر کنونی با عمل طبق منویات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای جهت ساماندهی این فعالیت‌های علمی پراکنده و استفاده مطلوب از نظرهای اندیشمندان زن مجتهد جهت حل مسائل فقهی - حقوقی کاربردی حوزه زنان و خانواده، موظف به تشکیل کمیته‌ای جهت رسیدگی به امور یادشده است. ضرورت احقاق حق، توجه به فطرت انسانی زن، دفاع عالمانه و عاقلانه از زن، توجه به حق متفاوت بودن، اجتناب از دیدگاه‌های انحرافی، تبیین جایگاه حقوقی زن در اسلام، ضرورت اصلاح قوانین، تئوری‌پردازی در حوزه مسائل زنان، حفظ روحیه طلبکارانه از غرب، تعامل اخلاق و قانون در خانواده، توجه به مصالح دینی در دفاع از زن، مسئولیت‌پذیری زنان خیره در اصلاحات، تأمین ضمانت اجرایی قوانین، حفظ کرامت زن در رسانه‌های جمعی و توجه به سیره نبوی در خصوص تکریم زنان تشکیل این مرکز را در جهت تحولات مسائل فقهی و حقوقی زنان با دیدگاه‌ها و نظرهای زنان وجیه می‌کند که تحقق این امر الگویی جهت پیشرفت جامعه اسلامی خواهد بود؛ چراکه یکی از شاخص‌های اساسی توسعه پایدار و توانمندسازی، مشارکت سیاسی زنان در فرآیند تصمیم‌گیری‌های ملی و بین‌المللی است (خسروی، دهشپار و ابطحی، ۱۳۹۱، ص ۹۹-۱۳۲).

از یک سو، با توجه به فراهم آمدن شرایط تحصیل و ارتقای علمی بانوان رویکرد نو در مسئله اجتهاد زنان، حکم فقهی رجوع به فتاوی آنان جواز مطلق است. از سوی دیگر، ضرورت تشکیل مرکز فقهی مختص زنان، سیاست‌گذاری و پاسخ‌گویی به مسائل نو پیدا در حوزه زنان و خانواده و بهبودبخشیدن به وضعیت زنان در ابعاد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، با برداشتن موانع فقهی انکارناپذیر است. این مرکز باید در چهارچوب قوانین و شرع و از منظری نو و با نگاهی نقادانه، به‌طور تخصصی به حل مشکلات موضوعات زن و خانواده بپردازد. ضرورت حضور این مرکز در سال‌های گذشته، در مباحثی مانند سهم الارث، دیه، اهدای جنین، احکام و دیگر امور زنان به‌شدت ملموس بود. درحقیقت هدف از تشکیل چنین مراکزی حل و پاسخ‌گویی مباحث و مشکلات امروزی جامعه زنان با رویکردی شرعی و فقهی با موضوع‌شناسی دقیق و بر اساس اصل مصلحت‌شناسی است؛ چراکه با توجه به تغییرات سریع

و مداوم مسائل و مشکلات، مطالعات فقهی با رویکرد سنتی در مسائل زنان و کودکان و خانواده کفایت نمی‌کند. در صورت تحقق این امر اصلاح قوانین و استفتانات از مراجع عظام در موضوعات مبتلابه جامعه زنان و خانواده و تأسیس و تغییر سیاست‌های کلان کشوری به استناد خروجی‌های مرکز صورت می‌گیرد. موضوع‌شناسی دقیق از طریق افزایش و توسعه ارتباط میان کارشناسان و فقها، تدوین پرونده فقهی برای موضوعات مورد بررسی، تقویت تعامل با نهادهای تقنینی، اجرایی، قضایی و سیاست‌گذار، تقویت نظام قانونگذاری و قضایی در جهت رفع خلأها، ابهامات و نواقص قانونی اهمیت پیدا می‌کند؛ از این رو به منظور بحث و بررسی درباره موضوعات ارجاعی در جلسات علمی، ارتباط مؤثر با مراجع عظام و نهاد مرجعیت و همچنین هماهنگی دیدگاه فقها و اخذ نظر مقام معظم رهبری درباره فتاوی جدید حوزه زنان، تشکیل این مرکز باید مورد توجه قرار بگیرد؛ چراکه پرداختن به دیدگاه‌های رهبری در جایگاه متفکر و نظریه پرداز جهان تشیع و حاکم جامعه اسلامی، مبرز حق و منشأ ایجاد تحولی ارزشمند در عرصه اجتهاد زنان است. هدف از پژوهش، ضرورت‌سنجی مرکز فقهی - حقوقی مسائل اجتهادی زنان در الگوی سوم زن مسلمان است که در این خصوص حکم فقهی جواز اجتهاد زنان اهمیت پیدا می‌کند. پژوهش حاضر در صدد پاسخ‌دهی به سؤالات ذیل است:

۱. قول فقها در خصوص فقاہت زنان در حل مسائل اجتهادی چیست؟
۲. ضرورت تشکیل مرکز بررسی نیازهای فقهی - حقوقی اجتهاد زنان چیست؟
۳. مسائل پیش‌رو و راهکارهای اجرایی جهت تشکیل مرکز فقهی - حقوقی زنان کدام است؟

پیشینه پژوهش

مقام معظم رهبری در سال ۱۳۹۱ برای نخستین بار به نقش الگوی سوم زن اشاره فرمود که پیش از آن بی سابقه بوده است. این الگوی سوم زن مسلمان پس از فرموده مقام معظم رهبری مورد توجه اندیشمندان قرار گرفت و تحقیقات و مطالعات بدین سمت و سو پیش رفت. سخنرانی‌ها و پیام‌های حضرت آیت‌الله خامنه‌ای درباره زنان، از آغاز پیروزی انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۹۲، در مجموعه‌ای پنج جلدی با عنوان نقش و رسالت زن جمع‌آوری شد. ثمنی در مقاله‌ای با عنوان «تبیین رویکرد حضرت آیت‌الله خامنه‌ای به تحصیلات عالیہ زنان»،

ضمن بررسی دیدگاه امامین انقلاب در خصوص تحصیلات عالی زنان در حوزه و دانشگاه، به تبیین رویکرد آیت‌الله خامنه‌ای در این خصوص پرداخته است (ثمنی، شهریاری، و حامدی، ۱۴۰۱، ص ۱۹۳-۲۱۵).

الهامی در «علم‌آموزی زن از دیدگاه اسلام» ضمن بررسی آیات و روایات درباره علم‌آموزی زنان، به معرفی تک‌تک زنان معلم و محدث در طول تاریخ اسلام پرداخته است (۱۳۷۸). مستقیمی نیز در پژوهش خود درصدد پاسخ‌گویی به وجود یا عدم وجود تفاوت میان زن و مرد در اصل محتوا و نحوه آموزش‌های علمی - دینی و دیگر علوم بوده است (مستقیمی، ۱۳۸۰، ص ۶۹-۴۸).

از طرفی تشکیل مرکز فقهی - حقوقی زنان از سال‌ها پیش مورد توجه و گفت‌وگو در مجامع مختلف دینی و سیاسی قرار گرفت. در شهریورماه سال ۱۳۹۳، به همت شورای تخصصی حوزوی شورای عالی انقلاب فرهنگی، مرکز فقهی حقوقی تشکیل شد و با برپایی دو نشست تخصصی، فعالیت خود را به‌طور رسمی آغاز کرد؛ لکن از ادامه این جلسات خبری نیست و همانند بسیاری از مسائل مهم و ضروری دیگر به فراموشی سپرده شده است. اکنون با پیگیری‌های معاونت امور بانوان و خانواده دولت سیزدهم امید است این مرکز مجدداً به‌صورت رسمی تشکیل و به‌طور مستمر به فعالیت‌های خود ادامه دهد. گرچه تاکنون چنین شورایی تشکیل نشده، و صرفاً در حد وعده و عیدهایی در محافل و جلسات باقی مانده است؛ لکن شایسته است به وجود تنها نهاد مشابه این مرکز فقهی - حقوقی یعنی شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده اشاره شود. این شورا در زمینه سیاست‌گذاری ذیل شورای عالی انقلاب فرهنگی است که مورخ ۱۳ تیر ۱۴۰۲ بنا به دستور ریاست جمهوری وقت^۱ جایگاه سازمانی آن ارتقا یافته است و در نقش ستاد خانواده و زنان در جایگاه یکی از ستادهای چهارگانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، وظیفه راهبری و نظارت بر امور فرهنگی بانوان و خانواده و مسائل مختلف مربوط به این حوزه را در عرصه اندیشه‌ورزی و تصمیم‌سازی دنبال کرده است و مصوبات آن جهت بررسی و تصویب نهایی به

۱. جناب آقای دکتر سید ابراهیم رئیسی.

جلسات شورای عالی انقلاب فرهنگی تقدیم شده است (president.ir).

باین حال به نظر می‌رسد وجود برخی از مسائل و مشکلات، مانع از اثرگذاری مطلوب شورای فرهنگی - اجتماعی زنان و خانواده شده است؛ انحصار وظایف شورا در زمینه سیاست‌گذاری (آیین‌نامه شورای فرهنگی و اجتماعی زنان: rc.majlis.ir)، لزوم بررسی مصوبات شورا توسط مرجع بالاتر (شورای عالی انقلاب فرهنگی) و وجود مصوبات و امور مهم کلان نظام، باعث نادیده گرفته شدن مصوبات حوزه زنان و خانواده شده است که از جمله مسائل موجود در عدم توفیق این شورا محسوب می‌شود. در صورتی که مطابق نظر نگارندگان تشکیل مرکز فقهی - حقوقی زنان مدنظر در تحقیق پیش‌رو، کمیته فراتر از صرف سیاست‌گذاری است و برای مسائل موجود راهکارهایی اندیشیده شده است که در ادامه به تبیین آن پرداخته می‌شود. چنانکه واضح است مطالعات صورت گرفته تاکنون، بیشتر ناظر به بحث از حق علم‌آموزی زنان بوده، و پژوهشی به‌طور مستقل، اهمیت و ضرورت و مشکلات تشکیل مرکز فقهی - حقوقی زنان را جهت مسائل اجتهادی و تحقق الگوی پیشرفت اسلامی بررسی نکرده است؛ از این‌رو مسبق به سابقه نیست و مقاله حاضر جهت رفع خلأ تحقیقاتی موجود، با اتکا بر مبنای پذیرش وجوب عینی و کفایی علم‌آموزی زنان به تبیین این مسئله پرداخته است.

چارچوب نظری

الف. الگوی سوم زن

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران یکی از مسائلی که به شکلی جدی مورد بحث و توجه افکار عمومی ایران و جهان قرار گرفت، موضوع «زن» بود. انقلاب اسلامی در فضایی به پیروزی رسید که مکاتب گوناگون و ایدئولوژی‌های سکولار مدرن هریک به فراخور مبانی و جهت‌گیری‌های خود نگاهی خاص به مقوله زن را ترویج می‌کردند و فرهنگ عمومی جوامع مختلف تحت تأثیر این نگاه‌ها ساخته می‌شد؛ لکن انقلاب اسلامی حرف و نگاهی نو و تحول‌آفرین را در این موضوع پیش‌روی بشریت گذاشت. این نگاه جدید در قالب کنشگری و فعالیت «زن مسلمان ایرانی» عینیت یافت و به تعبیر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای «الگوی سوم زن» را تحقق بخشید. الگویی که نه شرقی و نه غربی است. ایشان در جایی بیان فرمود:

زن، در تعریف غالباً شرقی، همچون عنصری در حاشیه و بی‌نقش در تاریخ‌سازی است و در تعریف غالباً غربی، به‌مثابه موجودی است که جنسیت او بر انسانیتش می‌چربد و ابزاری جنسی برای مردان و در خدمت سرمایه‌داری جدید است. شیرزنان انقلاب و دفاع مقدس نشان دادند که الگوی سوم، «زن نه شرقی، نه غربی» است. زن مسلمان ایرانی، تاریخ جدیدی را پیش چشم زنان جهان گشود و ثابت کرد که می‌توان زن بود، عفیف بود، محجبه و شریف بود، و در عین حال، در متن و مرکز بود. می‌توان سنگر خانواده را پاکیزه نگاه داشت و در عرصه سیاسی و اجتماعی نیز، سنگرسازی‌های جدید کرد و فتوحات بزرگ به ارمغان آورد (khamenei.ir، ۱۳۹۱/۱۲/۱۶، پیام به کنگره هفت‌هزار زن شهید کشور).

ایشان در جای دیگر الگوی زن مسلمان را چنین تبیین فرمود: «زن ایرانی در ایران اسلامی، باید کوشش‌اش این باشد که هویت والای زن اسلامی را آن‌چنان زنده کند که چشم دنیا را به خود جلب کند» (khamenei.ir، ۱۳۷۹/۶/۳۰، بیانات در دیدار جمعی از بانوان). در جای دیگری نیز تربیت زنان بر اساس الگوی اسلامی را نیل به مقام شامخ حقیقی زن دانسته‌اند (khamenei.ir، ۱۳۷۶/۷/۳۰، بیانات در دیدار جمعی از بانوان) و تربیت اسلامی و انقلابی زن مسلمان را مایه افتخار و مباهات جمهوری اسلامی دانسته است (khamenei.ir، ۱۳۷۱/۹/۲۵، دیدار جمعی از بانوان). از بیانات اخیر روشن می‌شود زن الگوی مسلمان آن‌خلاق اساسی است که وظیفه بانوان را در جامعه کنونی بیش‌ازپیش کرده است و هر زن مسلمانی بنابر وظیفه و تکلیف شرعی و دینی و انسانی خود موظف است بدان نائل شود تا نگاه والای اسلام را به زن، به جهانیان نشان دهد؛ از این‌رو، تبیین این الگو جهت تحقق بخشی به الگوی پیشرفت اسلامی ضرورت دارد.

ب. مسائل اجتهادی مربوط به زنان

اجتهاد یک فعالیت علمی ترکیبی است که از دو بخش موضوع‌شناسی و حکم‌شناسی تشکیل شده است و هرکدام از این دو قسمت نیز احکامی مخصوص به خود دارد و به روشی خاص

و علمی ویژه نیازمند است. در این زمینه ممکن است برخی افراد به اشتباه از معلومات عرفی و اطلاعات غیر تخصصی خود بهره گیرند یا بدون در نظر گرفتن عنصر زمان و مکان در تحول موضوعات در گسترش شناخت انسان از آن موضوعات به شناخت عرف فقیهان پیشین از موضوع اکتفا کنند؛ در حالی که نقش موضوع شناسی در حکم شناسی انکارناپذیر، و شناخت حکم کاملاً از شناخت موضوع متأثر است و به میزانی که معلومات فقیه از موضوع از نظر کمی و کیفی بیشتر و عمیق تر باشد، فتوای او نیز از اتقان و اعتبار بیشتری برخوردار خواهد بود. باید افزود این آگاهی‌ها از علوم متداول در حوزه‌های علمیه به دست نمی‌آید (فناپی، ۱۳۷۴، ص ۸۷-۹۹) و باید موضوع شناسی به کمک متخصصان و صاحب نظران مربوط به مسائل صورت پذیرد. حوزه زنان و خانواده نیز از این قواعد مستثنا نیست؛ با این توضیح که موضوعاتی همچون موضوعات فرهنگی، اجتماعی و حقوقی مبتلابه جامعه و موضوعاتی همچون عفاف و حجاب، سقط جنین، اهداء جنین، فسخ نکاح، طلاق از سوی زوجه، مهریه و نفقه، حقوق جنسی زوجه، اخذ خسارت‌های معنوی در برهم خوردن نامزدی، دماء ثلاثه، قضاوت بانوان، مستلزم موضوع شناسی ای قوی است که این امر باید همراه نگاه دقیق به مسائل و تأملات مرتبط با زنان باشد. حال با وجود مسائلی متأثر از شرایط زمان و مکان در ابعاد مختلف زندگی زن ایرانی مسلمان در عصر حاضر، و نیاز برخی از قوانین و احکام شرعی حوزه زنان و خانواده به بازبینی و با توجه به وجود زنان خبره و حاذق در امور فقهی و حقوقی، اهمیت بهره‌گیری از لطافت دیدگاه بانوان به مسائل مزبور و لزوم به‌کارگیری زنان در تقنین و صدور حکم شرعی روشن می‌شود؛ از این رو از باب قاعده رجوع جاهل به عالم و رجوع به اهل خبره (مصطفوی، ۱۴۲۱ ق، ص ۱۳۴) شایسته است که به اجتهاد بانوان در این باره توجه، و در فتاوا یا تقنین از دیدگاه‌های ایشان استفاده شود. مقام معظم رهبری نیز در این زمینه فرمود: «مسئله زنان، مسئله مهمی است. بهترین کسانی هم که این مسئله را می‌توانند دنبال کنند و حل کنند خود خانم‌ها هستند» (khamenei.ir، ۱۳۹۳/۱/۳۰، بیانات در دیدار جمعی از بانوان برگزیده کشور).

۱. فقاہت زنان در مسائل اجتهادی

درباره شرایط مرجعیت چهار نظر وجود دارد:

۱. برخی از فقها به‌طور کلی به شرایط و صفات مرجع تقلید اشاره‌ای نکرده‌اند.
۲. برخی از فقها مرد بودن را جزء شرایط مرجعیت ذکر نکرده‌اند.
۳. دسته سوم کسانی هستند که به شرط ذکوریت تصریح کرده‌اند. این گروه برای اثبات مدعای خود به ادله‌ای استناد می‌کنند که عبارت‌اند از: ۱. شهرت؛ ۲. آیاتی همانند آیه قوامیت (نساء/۳۴)، آیه درجه (بقره/۲۲۸)، آیه رشد (زخرف/۱۸)، آیه تبرج (احزاب/۳۳)، آیه شهادت (بقره/۲۸۲)؛ ۳. روایاتی همانند روایات دال بر منع از قضاوت و داوری زنان، روایات دال بر منع از ولایت و رهبری زنان، روایات دال بر منع از امامت جماعت زنان، روایات دال بر لزوم پوشیدگی و تستر زنان، روایات دال بر پرهیز از مشورت با زنان، روایات دال بر سلب رأی و اندیشه از زنان، روایات دال بر منع زنان از پرداختن به امور دیگران، روایات دال بر پرهیز از اطاعت زنان، روایات دال بر نقصان عقل و ایمان و سفاهت زنان؛ ۴. مذاق شارع (علوی، ۱۴۲۱ ق، ج ۱، ص ۴۲۶)؛ ۵. سیره متشرعه؛ ۶. ضعیف بودن استعداد زنان.
۴. برخی نیز به عدم اشتراط ذکوریت تصریح کرده‌اند. این گروه، فقهای هستند که ادله لزوم مرد بودن مرجع تقلید را کافی ندانسته‌اند و برای اثبات حجیت فتاوا و مرجعیت زنان به این دلایل تمسک کرده‌اند: ۱. آیاتی همانند: آیه ذکر (نحل/۴۳)، آیه نفر (توبه/۱۲۲)، آیه کتمان (بقره/۱۵۹)؛ ۲. روایاتی از قبیل روایات دال بر ارجاع مردم به فقهای دین و عدم تفکیک جنسیت در روایات مزبور (کلینی، ۱۴۲۹ ق، ج ۱، ص ۱۶۹؛ طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲، ص ۴۷۰؛ حائری مازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۱۱، ص ۷۳) و روایات دال بر ارجاع ائمه به برخی بانوان؛ ۳. بناء و سیره عقلاً و مسلمانان و عدم ردع شارع از آن (جناتی شاهرودی، بی‌تا، ص ۳۷۰)؛ ۴. قاعده فقهی لزوم رجوع جاهل به عالم؛ ۵. ادله وجوب امر به معروف و نهی از منکر؛ ۶. اطلاق و عموم ادله نقلی ولایت فقیه. در منابع عامه نیز هیچ اشاره‌ای به شرط ذکوریت مفتی نشده است. می‌توان گفت ظاهر کلمات علمای عامه را می‌توان بر عدم اشتراط ذکوریت در افتا حمل کرد؛ زیرا از ظاهر کلمات

اهل اصول در باب اجتهاد و تقلید استفاده می‌شود که اتفاق نظر بر جواز استفتا از شخص شناخته شده به علم و عدالت، یا منصوب شده به منصب افتا دارند (جمعی از مؤلفان، بی تا، ج ۱۳، ص ۸۶). از جایی که اتفاق اهل سنت بر جواز تقلید از زن و در مرأی و مسمع ائمه اطهار بوده، از عدم ردع آنان، امضا و رضایت شارع مقدس بر این امر کشف می‌شود؛ چراکه اگر مخالفتی صادر می‌شد، به ما می‌رسید (صدر، ۱۴۲۰ ق، ص ۱۰۷). در زمینه توسعه و الگوی توسعه فقهی نیز نیازمند این مرکز فقهی خواهیم بود که پیشامد الگوی توسعه، «نیل به فرهنگ توسعه اسلامی» است. این فرهنگ محصول نظام علوم موجود در جامعه علمی (اعم از علوم مهندسی، علوم انسانی، علوم پایه) است. این نظام علمی مبتنی بر نظامی از روش‌های علمی پدید می‌آید و نظام روش‌های علمی لزوماً مبتنی بر نظامی از مبانی علمی استوار است (پیروزمند، ۱۳۹۶، ص ۳۵-۷۸).

در کتاب *مستمسک العروة الوثقی* اعتبار عدم رجولیت شرط شده است (حکیم، ۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۴۳). مرحوم طبری معتقد بود که دلیل معتبری بر اختصاص قضاوت به مردان نداریم (جناتی شاهرودی، بی تا، ص ۴۰۱). امام خمینی نیز در این خصوص فرمود: «امکان رسیدن به رتبه اجتهاد برای زن هم هست» (۱۳۸۹، ج ۱، ص ۲۱). حکیم انصراف اطلاعات ادله بر رجولیت را رادع بنای عقلا نمی‌داند و می‌گوید: «گویا به همین علت است که بعضی از محققان علمای ما فتوا داده‌اند که تقلید (از) زن و تقلید (از) خنثی جایز است» (۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۴۳). علاوه بر این، تاریخ شاهد بسیاری از فقهای زن بوده است (جمعی از مؤلفان، بی تا، ج ۱۳، ص ۸۸) که بر جواز تصدی جایگاه اجتهاد بانوان صحه می‌گذارد؛ برای مثال می‌توان به بانوانی اشاره کرد که در زمان حیات خویش مرجع پاسخ‌گویی و اجتهاد شناخته می‌شدند؛ از جمله می‌توان به وجود مبارک حضرت زهرا (س)، همسر امام صادق (ع) حمیده المصفاة (جناتی شاهرودی، بی تا، ص ۳۶۹)، حضرت زینب (س)، حضرت فاطمه معصومه (س)، مادر امام حسن عسکری (ع) (ابن بابویه، ۱۴۱۶ ق، ص ۵۰۱)، همسر امام موسی بن جعفر (ع)، حکیمه دختر امام جواد (ع)، فاطمه دختر امام حسین (ع) و مادر امام کاظم (ع) اشاره کرد. همچنین

وجود افرادی همانند لیلی بنت قانف، حولا بنت ثویت، عاتکه بنت زید، سهله بنت سهیل، فاطمه بنت قیس، زینب بنت ام‌سلمه، أسماء بنت ابی‌بکر، زینب بنت ابی‌سَلَمَه (سبحانی تبریزی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۰۴)، حفصه بنت سیرین، میمونه دختر حارث بن حزن، نسبه بنت حارث و در دوران متأخر می‌توان به دختر شهید اول و بانو مجتهده امین و نقل مسائلی که بیانگر اجتهاد این بزرگواران بوده است، مؤید جواز اجتهاد بانوان است.

۱.۱. ضرورت‌سنجی تشکیل مرکز فقهی حقوقی مسائل اجتهادی زنان

یکی از ضرورت‌های بحث تشکیل مرکز فقهی - حقوقی زنان در زمینه پیشرفت زن در تمامی عرصه‌ها است. تجرد روح انسان و هدف اسلام از ارتقای این روح فارغ از جنسیت، ضرورت اهمیت پیشرفت زنان به‌مثابه مردان را روشن می‌کند؛ به عبارت دیگر در اسلام هیچ کمالی از کمالات الهی مشروط به ذکورت یا ممنوع برای انوثن نیست. یکی از استعدادهایی که باید در جهت مطلوب از آن استفاده شود، استعداد علم‌آموزی و اجتهاد است؛ به عبارت دیگر قدرت استنباط احکام شرعی فرعی از منابع فقه اسلامی از استعدادهای انسانی است که این شکوفایی استعداد بانوان و توانایی مضاعفی که در مقایسه با مردان دارند (شاهرودی جناتی، بی‌تا، ص ۳۷۱)، باید در جهت طریق مطلوب اسلام و در جهت حل مسائل و معضلات اجتماعی کشور به‌ویژه مسائل زنان و خانواده به کار گرفته شود. در این زمینه مرد بودن شرط نیست و زن بودن نیز مانع از رسیدن به درجات عالی علم و فقاقت به شمار نمی‌رود. امروزه به برکت نظام اسلامی و به عنایت زعیم نواندیش حضرت آیت‌الله خامنه‌ای زمینه طلایی برای رشد در همه ابعاد سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی و هنری پدیدآمده است؛ از این رو، بر زنان لازم است که با رعایت شرایط اسلامی در صحنه‌های یادشده حاضر شوند، و لیاقت‌ها، استعدادها، شایستگی‌ها، خلاقیت‌ها و ابتکارهای خود را ارائه دهند تا بتوانند به مقامات شایسته برسند و در پیشبرد مقاصد و اهداف اسلامی تلاش کنند.

مقام معظم رهبری پیشرفت زن را به‌معنای بروز استعدادهای فراوانی که خدا در وجود او قرار داده دانسته و آنان را موظف به کار، اصلاح و روشن کردن دیدگاه اسلام در مورد زن و ارزش - گذاری بر روی زن نموده است (khamenei.ir، ۱۳۷۷/۰۷/۱۸، دیدار جمعی از بانوان

اندیشمند). معظم‌له در جای دیگری احترام به زن را فرصت دادن برای بروز نیروها و استعداد‌های برجسته و عظیمی که خداوند درون انسان‌ها به ودیعه گذاشته است دانسته (khamenei.ir، ۱۳۸۸/۰۷/۲۸، بیانات در دیدار جمعی از بانوان قرآن‌پژوه کشور) و در جای دیگر به لزوم اجتهاد و فیلسوف شدن زنان نیز تصریح می‌کند و می‌فرماید:

پدیده‌خواهران طلبه ... پدیده عظیم و مبارکی است. هزاران عالم، پژوهشگر، فقیه و فیلسوف در حوزه‌های علمی‌خواهران تربیت شوند؛ این چه حرکت عظیمی خواهد بود ... حضور دانشمندان اسلامی زن در عرصه‌های مختلف، مثل حضور دانشمندان فرزانه و فهمیده دانشگاهی زن که متدین و متشرع هستند، آثار بسیار عظیمی را در دنیا [برجا] می‌گذارد؛ برای انقلاب آبرو است. بانوان باید خوب درس بخوانند ... آشنایی با معارف اسلامی و قرآنی است که می‌تواند برای خود آن‌ها و برای دیگران مورد استفاده قرار بگیرد (khamenei.ir، ۱۳۸۹/۰۷/۲۹، دیدار طلاب و فضلا و اساتید حوزه علمیه قم).

همان‌گونه که مشهود است جهت تحقق استعداد بانوان در زمینه آموزشی احکام شرعی، فراهم آوردن ظرفیت‌های مطلوب جهت دسترسی به علوم مورد نیاز برای ایجاد توانمندی هرچه بیشتر زنان در سیاست‌گذاری‌های مختلف در عرصه‌های مخصوص زنان، ضرورت می‌یابد. در این خصوص مقام معظم رهبری به لزوم در اختیار گذاشتن ابزارهای اقتدار به دست زنان اشاره نموده و معرفت، قانون و سواد را مانع از مورد ستم قرار گرفتن زنان دانسته و تصریح نموده‌اند که «زن‌ها را وادار کنید به درس خواندن، دخترها را به تحصیلات عالی وادار کنید. وسیله ورود دخترها در مراکز عالی را از طرق قانونی فراهم و تسهیل کنید» (khamenei.ir، ۱۳۷۶/۴/۳۰، دیدار زنان نماینده مجلس). رهبر فقیه انقلاب ضمن اشاره به این نقطه ضعف، راهکار مناسب جهت استفاده بهینه از فعالیت‌های علمی زنان را نیز مطرح کرده است:

این‌همه فعالیت‌های گوناگونی که در زمینه زن و مسئله زن در کشور وجود دارد، از مسائل حقوقی و قانونی و فقهی بگیرد تا مسائل اجتماعی، تا مسائل اجرایی، تا مسائل عاطفی ... بایستی یک شکل سیستمی پیدا کند ... یک مرکز عالی و ثابت هم با کادرهای قوی و چشم‌انداز بلندمدت ... به وجود بیاید؛

آن وقت در ذیل این مرکز عالی و ثابت، نهادها و بنیادهای متناسبی برای بخش‌های مختلف تشکیل بشود؛ از کارهای هم مطلع هم بشوند و یک بانک اطلاعاتی مناسبی هم وجود داشته باشد (khamenei.ir، ۱۳۹۲/۰۲/۲۱، دیدار جمعی از بانوان فرهیخته حوزوی و دانشگاهی).

به این ترتیب، ضرورت تشکیل مرکز زنان برای اتخاذ تصمیمات سیاستی و اجرایی جهت یکپارچگی علوم مختص به بانوان و نقش زن الگوی مسلمان در عمل بر طبق منویات مقام معظم رهبری روشن می‌شود. در واقع زن الگوی مسلمان خود را از طریق مجاهدت علمی شبانه‌روزی تقویت می‌کند و با کشف مسائل و مشکلات علمی بانوان در جهت یکدستی و ساماندهی این فعالیت‌ها گام مؤثری برمی‌دارد و در مقابل زن تربیت‌شده در فرهنگ غرب، توان علمی خویش را مهم‌تر از رسیدگی به ظاهر و مسائل دنیوی قرار می‌دهد؛ چراکه تعادل در اهتمام به علایق فردی زنان و ویژگی منحصر به فرد سبک زندگی اسلامی است (ناظمی اشنی، ۱۴۰۰ ش). و در این سبک زندگی زن صرفاً بدنی نیست که دیگران بدان تمایل داشته باشند یا برای ارضای غرایز خود به آن نزدیک شوند؛ بلکه انسانی است که دارای عقل و اراده است و همانند مرد، پیکری هم دارد و باید در جهت تقویت قوه استدلالی و استنباطی خود، برای حل مسائل و مشکلات قدم بردارد. همچنین ضرورت بازبینی قوانین در جهت تعدیل و تصحیح و تکمیل برخی از قوانین غیر منطبق با فقه اسلامی در حوزه زنان و خانواده و تشکیل مؤسسات مرتبط با نیازهای زنان انکارناپذیر است (میرهاشمی، ثمنی، و نادمی، ۱۴۰۱، ص ۲۳۱).

۱.۲. تحولات جامعه و لزوم به‌روز بودن قوانین

یکی دیگر از ضرورت‌های تشکیل مرکز فقهی - حقوقی مسائل مربوط به زنان، سرعت بسیار بالای تحولات اجتماعی در کشور است. در دین مبین اسلام دسته‌ای از احکام همواره ثابت و پابرجا هستند و دسته‌ای دیگر، با اختلاف و تغییر زمان و مکان دگرگون می‌شوند؛ یعنی با تغییر زمان و مکان، موضوعات و سپس به تبع آن، احکام تغییر می‌کنند؛ زیرا احکام همواره تابع موضوعات هستند؛ از این رو می‌توان حل مسائل مستحدثه در عصر و زمان کنونی و در زمان‌های آینده را از طریق اصول کلیه‌ای که در کتاب و سنت وارد شده است با در نظر گرفتن دگرگونی

موضوعات پیگیری کرد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ ق، ص ۲۱۶-۲۱۷). بنابراین، بایسته است اجتهاد و فقاہت نیز پایه پای مسائل و مشکلات جدید پیش رود و توانایی خود را در پاسخ‌گویی نظام‌مند به مشکلات مردم در سطوح مختلف جامعه به منصف ظهور رساند (جودی نعمتی، ۱۳۸۶، ص ۵-۱۱) برای مثال در ازدواج صغار در دوران گذشته هیچ مسئله و اختلافی دیده نمی‌شد و عرف و عادت و مقتضیات زمان بر جواز آن صحنه می‌گذاشت؛ ولی در جامعه کنونی برخی از مراجع تقلید حکم به ممنوعیت ازدواج صغار داده‌اند (برای مثال، نک: مکارم شیرازی، ۱۴۲۴ ق، ج ۲، ص ۳۵). همچنین باید توجه داشت که در حل چنین مسائل مستحدثه‌ای اتفاق مشابه آن در زمان پیامبر (ص) و عدم ردع حضرت لازم نیست. مسائل متداول در جامعه و کارهای عقلایی نیازی به تشریح ندارد و در صورت وجود امری شرعی، آن مطلب ارشادی محسوب می‌شود (منتظری، ۱۴۰۹ ق، ج ۸، ص ۳۶۸-۳۶۹).

میزان کارآمدی فقه و اجتهاد در قوانین و مسائل زنان امری انکارناپذیر است؛ چراکه آموزه‌های اسلامی ناشی از فطریات انسانی است و همانند دفترچه راهنمای استفاده از کالا است که سازنده کالا میان عموم مردم توزیع می‌کند و آن دفترچه برای رفع نقایص و حل مسائل و مشکلات کارآمد است. نظر به تغییرات روزانه مسائل و عدم کارایی روش‌های سنتی در حل مسائل زنان، پویایی فقه امامیه مجوز بازنگری در برخی از مسائل فقهی و حقوقی زنان، کودکان و خانواده را می‌دهد؛ از این رو تحقیق در موضوع‌هایی چون «نقش زمان و مکان در اجتهاد»، «اسلام و مقتضیات زمان» و «توسعه قوانین اسلامی و نیازهای بشری» در جهت راه‌حل‌های منطقی و اصولی در این زمینه ضرورت می‌یابد. البته این بازبینی باید در محور تحفظ و احتیاط باشد و با توجه به قاعده «الإسلام یعلو ولا یعلی علیه» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲۶، ص ۱۴)، پاسخ‌گوی نیازهای اجتماعی، سیاسی، بین‌المللی و اقتصادی باشد؛ چراکه در حل مسائل روز الحاق به قوانین بین‌الملل، راه‌حل واقعی مشکلات زنان در جامعه اسلامی به‌شمار نمی‌رود. مطالعات نشان می‌دهد جوامعی که به لحاظ الحاق، پذیرای کنوانسیون‌ها و معاهده‌ها بوده‌اند، در حل مسائل زنان بیش‌ازپیش دچار ضعف‌ها و مشکلات شده‌اند؛ از این رو، تنها راه‌حل برای این

امر خطیر، بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی است که رهبری نیز بر این مسئله تأکید کرده است (khamenei.ir، ۱۳۸۶/۰۴/۱۳، بیانات در دیدار بانوان نخبه در آستانه سالروز میلاد حضرت زهرا^(س)). الگوی پیشرفت اسلامی ایجاب می‌کند با توجه به اهمیت مسائل زنان و خانواده در جامعه کنونی، با تشکیل مرکز فقهی - حقوقی، کارآمدی قوانین و آموزه‌های اسلامی را به عرصه نمایش بگذارد و این دستاورد را به جوامع اسلامی معرفی کند. در این زمینه معاون ریاست جمهوری وقت در امور زنان و خانواده^۱ معتقد است تشکیل چنین شورایی برای رفع خلأهای قانونی در حوزه زنان لازم است (irna.ir).

۱.۳. لزوم ایجاد وحدت‌رویه در مسائل فقهی - حقوقی زنان، کودکان و خانواده

اهمیت مسائل زنان و خانواده بر احادی پوشیده نیست. مقام معظم رهبری نیز مسئله زن و خانواده را از مسائل درجه یک کشور دانسته‌اند (khamenei.ir، ۱۳۹۰/۱۰/۱۴، بیانات در سومین نشست اندیشه‌های راهبردی). حل و فصل این مسائل نیز در تمامی ابعاد باید به دست بانوان و با تکیه بر منابع فقه امامیه صورت گیرد؛ از این رو در اتخاذ سیاست‌گذاری‌ها و تقنین و طرح پیشنهادهای اجرایی جهت مسائل یادشده، به‌کارگیری تأملات مختص بانوان ضروری به نظر می‌رسد. یکی از مسائل جامعه کنونی تشتت آراء فقهی و حقوقی حوزه زنان و کودکان و خانواده است که به سردرگمی افراد می‌انجامد؛ برای مثال در زمینه تفسیر حرج در طلاق عسر و حرجی (ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی) یا مصادیق حقوق جنسی زوجه، میان قضات دادگاه خانواده اختلاف‌رویه است و آرای صادرشده از شعب مختلف متفاوت است و این مسئله موجب مشکلات عدیده‌ای برای خانواده‌ها و زوجین و فرزندانشان می‌شود و گاهی به وهن اسلام می‌انجامد؛ برای نمونه ممکن است در درخواست طلاق از سوی زوجه، یک قاضی یک‌بار پرخاشگری را جزء سوء‌معاشرت زوج بداند و رأی به طلاق دهد و در تجدیدنظر به رأی یادشده، قاضی دیگر حکم به نقض رأی دهد. در اینجا به سبب تفاوت آرای صادرشده از دو قاضی با دو بینش متفاوت و در پرونده‌ای واحد، زوجین در دادگاه‌ها سرگردان می‌شوند و این

۱. دکتر انسیه خزعلی.

اضطراب و دلهره نقض رأی یا تفاوت دیدگاه میان قضات، همواره وجود داشته است. شناسایی مسائل اختلافی در این زمینه و پیدا کردن راه حل های متناسب با نیاز روز و پایان دادن به تشتت آراء در دادگاه های خانواده، با شناسایی دقیق موضوع و به کارگیری اصل مصلحت و اتخاذ رأی واحد و ابلاغ آن به صورت قانون یا دستورالعمل اجرایی به دادگاه های خانواده، در پرتو تشکیل شورای فقهی - حقوقی زنان محقق خواهد شد که این امر در ایجاد وحدت رویه در مسائل فقهی حقوقی زنان و خانواده گامی مؤثر خواهد بود. همان طور که نماینده اسبق مجلس شورای اسلامی^۱ تبعات تشتت آراء را تحقق الگوی پیشرفت اسلامی بلا تکلیفی مردم در جامعه و سرگردانی آن ها در برخورد با دستگاه قضایی بیان می کند و معتقد است:

اختلاف برداشت ها از قانون و دستوراتی که فی البداهه از سوی برخی مسئولان صادر می شود، موجب بی اعتباری دستگاه قضایی خواهد شد؛ چراکه گاهی برای صدور رأی یک پرونده، هفته ها و ماه ها وقت صرف می شود و پس از طی مراحل متعدد بدوی و تجدیدنظر و اعلام نظر قضات این دادگاه رأی صادر شده اما در یک جلسه از ملاقات های مردمی با مسئولان قضایی، شکسته می شود، که از نظر حقوق دانان این امر مطلوبی نیست (isna.ir).

۱.۴. لزوم رجوع به اهل خبره در امر اجتهاد

در موضوعات و مسائل اجتهادی زنان، احدی شایسته تر از خود ایشان برای موضوع شناسی و صدور رأی وجیه نیست. مقام معظم رهبری در این خصوص فرمود: «اعتقاد بنده این است که ما حتماً فقیه زن و مجتهد نیاز داریم و گمان من این است که دماء ثلاثه و امثال اینها را غیر از زن هیچ کس نمی تواند فتوا بدهد ... به هر حال فقیه زن لازم است» (khamenei.ir، ۱۳۷۹/۷/۱۵). آیت الله منتظری نیز درباره امکان مرجعیت زن برای دیگر زنان یا عموم زنان و مردان، عمده دلیل جواز تقلید از زن را بناء و سیره عقلای جهان دانسته و معتقد است که ملاک در تقلید تخصص و اعلمیت افراد است؛ از این رو نزد عقلای جهان در بین زن و مرد تفاوتی

۱. دکتر محسن رهامی: نماینده دوره های اول و دوم مجلس شورای اسلامی

وجود ندارد (۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۷۶). به‌طورکلی در شرطیت ذکوریت در فتوا و مرجعیت باید گفت که با توجه به ادله و موازین موجود، خاصه در مسائل مربوط به زنان، ذکوریت مقلد شرط نیست، بلکه اولی آن است که در صورت تحقق دیگر شرایط در این مسائل به زنان رجوع شود (صاحب‌جواهر، ۱۴۱۵ ق، ج ۴۰، ص ۲۲). شهید مطهری نیز اساس تقلید را بنای عقلا دانسته و اعلم بودن را فارغ از جنسیت تعریف کرده است. وی افتاء را منحصر به مردان ندانسته و تقلید از زنان را درجایی که زن اعلم باشد نه تنها جایز بلکه واجب دانسته است. (مطهری، ۱۳۷۱، ص ۱۱-۱۸). آیت‌الله جوادی آملی جواز تقلید زنان از زن مجتهدی که هیچ مجتهدی از او اعلم نباشد، را بعید ندانسته و معتقد است که اگر زنانی بتوانند به مقام شامخ فقاہت برسند و به نکات دقیقی از مطالب اسلامی آگاهی یابند که مردان به آن توجه نکرده‌اند، در این مقام تدریس و تعلیم بر زن واجب عینی می‌شود، همچنین زمانی که مرد و زن توأمان علوم را بدانند، وجوب کفایی تدریس از زنان ساقط نمی‌شود (۱۳۶۹، ص ۲۲۲-۲۲۳). آیت‌الله جناتی شاهرودی نیز به جواز تصدی مرجعیت زنان معتقد بوده و کوچکترین ابهامی را در آن نداده و پیروی زن مجتهد از مرد مجتهد را مخالف آموزه‌های اسلامی اعلان کرده است. وی دلیل حکم خود را بنای عقلا که عمده‌ترین دلیل تقلید است مطرح نموده است (بی‌تا، ص ۳۶۸-۳۷۱)؛ بنابراین در مسائل اجتهادی مربوط به زنان که خود ایشان بر موضوعات خبره و حاذق هستند، از باب قاعده رجوع به اهل خبره در امر اجتهاد، شایسته است با تشکیل مرکز فقهی - حقوقی رأی آنان در اختیار جامعه قرار گیرد.

۱.۵. لزوم یکپارچه‌سازی دستگاه‌های تقنین در حوزه زنان و خانواده

در کشور ما نهادها و سازمان‌های پژوهشی و مؤسسات آموزش عالی زیادی وجود دارد که در مسائل مختلف زنان و خانواده مانند توسعه فردی و تحکیم خانواده، فرزندپروری، پیشگیری و درمان آسیب‌های فردی و اجتماعی فعالیت بسیاری دارند که باعث پیدایش مدیریت‌های جزیره‌ای در این حوزه شده است؛ اما متأسفانه مرکز متمرکزی جهت پرداختن به امور زنان و خانواده وجود ندارد که از دستاورد محققان و پژوهشگران در مدل‌سازی الگوی اسلامی - ایرانی

پیشرفت بهره ببرد. این مرکز می‌تواند جایگزین وزارت خانواده (در کشورهای اروپایی) در ایران باشد که قوانین حوزه زنان و خانواده را مستنبط از شریعت، به مرحله تصویب قانون و اجرا برساند. به عبارتی تعدد مراجع تقنینی و سیاست‌گذاری در حوزه زنان و خانواده و وجود قوانین موازی و پراکنده، از آسیب‌های جدی در نظام قانونگذاری کشور است. تعدد متولیان باعث تعدد مقررات در حوزه کارشناسی شده است که سرانجام به تشتت رویه و نارضایتی عموم مردم منجر می‌شود (مؤذن‌زادگان و امیری، ۱۴۰۱، ش، ص ۳۷-۷۳). در واقع، به دلیل عدم یکپارچگی در سیاست‌گذاری‌ها، با تورم قوانین و طرح‌ها از سوی سازمان‌های متعدد در امور زنان و خانواده مواجه هستیم، با تلفیق دستگاه‌های تقنینی و وحدت مرکز سیاست‌گذاری و قانونگذاری و با تشکیل مرکز فقهی - حقوق بانوان که با طرح خطوط اساسی و چشم‌اندازهای آتی، جهت‌گیری برنامه‌ها و اقدامات را مشخص می‌کند، از موازی‌کاری‌ها جهت تصویب قوانین و نیز تورم قوانین کاسته و با درک عمیق از شرایط اجتماعی موجود، به تعالی و تحقق الگوی سوم زن مسلمان در جهت پیشرفت جامعه اسلامی کمک شایانی می‌نماید. تجمیع مراکز قانونگذاری در راهبرد اصل ۲۱ قانون اساسی، که براساس آن دولت موظف است زمینه‌های رشد شخصیت زن و احیای حقوق مادی و معنوی او را فراهم آورد، کمک شایانی می‌کند.

به اعتقاد دستیار وقت رئیس‌جمهور در پیگیری حقوق و آزادی‌های اجتماعی^۱، تشکیل نهاد فراقوه‌ای برای زنان نخبه و تشکیل شورای فقهی - حقوقی زنان، دو بستر مهم برای رشد زنان است که رهبر معظم انقلاب اسلامی بر آن تأکید دارد (ion.ir). رئیس وقت مرکز پژوهش‌های مجلس^۲، راه برون‌رفت از مشکلات حوزه بانوان را تلفیق ملاحظات حکمرانی و نیازهای مردم می‌داند و معتقد است که یکی از مشکلات کشور ما شکست در هماهنگی است که این امر در حوزه زنان و خانواده نیز مشاهده می‌شود که باعث شده است نظرها در حوزه زنان متنوع شود

۱. دکتر سکینه‌سادات پاد: دستیار وقت رئیس‌جمهور در پیگیری حقوق و آزادی‌های اجتماعی از سال ۱۴۰۱ تا کنون

۲. دکتر بابک نگاهداری: ریاست محترم مرکز پژوهش‌های مجلس از سال ۱۴۰۰ تا کنون

و دستیابی به توافقات به‌سختی صورت گیرد (rc.majlis.ir). اشرف گرامی‌زادگان^۱ نیز معتقد است: «از معضلات امروز جامعه، تورم و پراکندگی قوانین است. همین نکته باعث شده است که به‌سختی بتوان قانون حاکم را یافت. این معضل در حوزه زنان و خانواده مشهودتر است؛ به این دلیل که نه‌تنها قوانین کافی و جامع درباره حقوق زنان و خانواده موجود نیست، بلکه همان اندک نیز با مشابهات و مغایرت‌ها و تناقضات مواجه است» (isna.ir). پژوهش‌ها نیز در حوزه خانواده نشان می‌دهد نداشتن سازمان، سیاست‌های یکسان و نداشتن مکانیزم همکاری و هماهنگی بین این سیاست‌ها، از مواردی است که به نظر می‌رسد سیاست‌گذاری در حوزه زنان و خانواده ناموفق بوده است. برای رسیدگی به این عوامل، نیازمند متولی قانونگذاری، اجرایی، رصد و راهبری هستیم که جز در بستر تشکیل مرکز فقهی - حقوقی مختص بانوان محقق نخواهد شد» (https://www.hawzahnews.com/news/959182).

۲. چالش‌ها و راهکارهای اجرایی تشکیل مرکز فقهی - حقوقی

پراکندگی فعالیت‌های علمی زنان در حوزه‌های مختلف و عدم یکدستی و ساماندهی این فعالیت‌ها یکی از معضلات موجود است که برای حل این مشکل تشکیل مرکز فقهی - حقوقی پیشنهاد شد. تشکیل این مرکز نیز مشکلات مخصوص به خود را دارد. انتخاب افراد خبره و مجتهد، شناسایی مسائل و چهارچوب موضوعات روز جامعه، حدود تفویض اختیارات قانونی، احتمال مخالفت شورای نگهبان با طرح‌های پیشنهادی، به‌رسمیت نشناختن اجتهاد بانوان، منع حضور زنان در کلاس‌های درس خارج برخی از مراجع عظام، همکاری نکردن برخی از خانواده‌ها برای تحصیل دختران و زنان از جمله مشکلات موجود در تشکیل چنین مرکزی است. اتخاذ رویکرد گفتگومانی و عملی مقام معظم رهبری در حل برخی از مشکلات موجود مؤثر خواهد بود؛ چراکه ایشان همواره بر حضور بانوان در مجلس و شورای عالی انقلاب اسلامی تأکید داشته، و در دفتر استفتائات خود، برای پاسخگویی به سؤالات بانوان، زنان مجتهد و خبره را به کار گرفته است. همچنین باوجود مشکلات بانوان در فراگیری دروس خارج فقه

۱. مشاور حقوقی و پارلمانی معاونت امور زنان و خانواده ریاست جمهوری دولت دوازدهم

یا خارج اصول مراجع عظام دوره معاصر و ممنوعیت شرکت در بسیاری از کلاس‌های درس خارج و محرومیت از وجود اساتید مجرب و آیات عظام، مقام معظم رهبری برای نخستین بار اجازه فرمود تا بانوان در دروس خارج ایشان حاضر شوند. چنین حمایت‌های دلگرم‌کننده ایشان از طلاب خانم که در میان فقهای این عصر کم‌نظیر است، فصل‌الخطابی برای افراد و ارگان‌ها در حمایت از اجتهاد و تشکیل این مرکز علمی است (ثمنی، شهریاری، و حامدی، ۱۴۰۱ ش، ص ۱۹۳-۲۱۵)؛ از این رو بایسته است افراد و ارگان‌های مرتبط از رویه‌ای که مقام معظم رهبری پایه‌ریزی کرده است، حمایت کنند و آن را سرمشق خود قرار دهند تا انتظار معظم‌له از جامعه نسوان و الگوی سوم زن به منصفه ظهور برسد. همچنین پیش‌گرفتن این رویه در دروس خارج فقهای عظام دیگر و در حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌ها نیز ضروری است؛ از این رو در نگاه نظام‌مند فقهی وظیفه دولت و حکومت اسلامی زمینه‌سازی و تسهیل بیشتر مقدمات علم‌آموزی بانوان در تمامی زمینه‌ها به‌خصوص در یادگیری احکام فقهی و حقوقی و استفاده از نظرهای متخصصان آنان است؛ چراکه روزآمدی قوانین کشور با استفاده از نگاه و تأملات زنان و استفاده از مبانی فقهی در جامعه کنونی با توجه به اهمیت مسائل زنان و کودکان و خانواده جهت تحقق عدالت و پیشرفت اجتماعی ضرورت ویژه‌ای دارد.

برای حل دیگر مسائل تشکیل مرکز فقهی - حقوقی بانوان، ابتدا باید به نیازسنجی و تعیین محدوده اختیاری مرکز پرداخت و پرسش‌ها و مشکلات موجود در زمینه مسائل زنان را به‌همراه پیوست‌های تحلیلی مربوط از دانشگاه‌ها و پژوهشکده‌ها و نهادهای حکومتی به‌ویژه قوه قضائیه، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شورای عالی انقلاب فرهنگی و دولت گردآوری کرد و با شناسایی زنان مجتهد و کاردان و اخذ تأیید شورای نگهبان با برگزاری جلسات پی‌درپی به حل مشکلات موجود پیشنهادی مراکز پرداخت و سپس با تدوین پرونده‌های فقهی و به‌وجود آوردن طرح‌های پژوهشی، یافته‌های این مرکز را با لوایح و مقررات پیشنهادی جهت اجرا به دستگاه‌های مربوط ابلاغ کرد. برای رسیدن به این هدف، باید کارگروه‌های علمی برحسب موضوعاتی که از سوی معاونت ریاست‌جمهوری در امور زنان و

خانواده مطرح می‌شود، تشکیل شود تا مسائل به صورت دقیق و متقن و عالمانه بررسی شود. (shora-gc.ir). رئیس پیشین شورای فرهنگی - اجتماعی زنان و خانواده^۱، مراحل بررسی موضوعات در این شورا را به شرح زیر بیان کرده است:

نیازسنجی: دریافت پرسش‌ها و مشکلات موجود به همراه پیوست‌های تحلیلی مربوط از نهادهای حکومتی به ویژه قوه قضائیه، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شورای عالی انقلاب فرهنگی و دولت؛

حلقه کارشناسی: بررسی ابعاد مختلف موضوع، تشخیص حوزه‌های علمی مرتبط و احاطه مطالعات کارشناسی موضوع به حوزه اصلی؛

تدوین پرونده فقهی: انجام پژوهش‌ها و کارشناسی‌های لازم به منظور شناخت بهتر موضوع، تشخیص عناوین جدید عارض شده به موضوع، تشخیص مصلحت یا ضرورت انجام آن و در نهایت تدوین پرونده فقهی؛

حلقه استنباط فقهی: طرح و بررسی موضوعات ارجاعی از حلقه کارشناسی در شورای فقه زنان و خانواده و اعلام نظر فقهی این شورا درباره موضوع؛

استفتاء نهایی: اعلام نظر نهایی شورای فقه زنان و خانواده به مقام معظم رهبری جهت دریافت استفتاء نهایی (ijtihadnet.ir).

درواقع روند کار بدین صورت است که دبیرخانه شورای فقهی زنان، سؤالات و مسائل مبتلابه جامعه را از مراجع ذیصلاح مانند شورای عالی انقلاب فرهنگی یا جامعه علمی کشور دریافت می‌کند و پس از اولویت‌بندی و انجام اقدامات اولیه، به شورای تخصصی کارشناسی ارجاع می‌دهد. در شورای کارشناسی، استدلال‌های مختلفی که در این باره وجود دارد، بررسی می‌شود. از آنجایی که مسائل حوزه زنان ابعاد گسترده‌ای دارد، کارشناسی تخصصی در این حوزه ضروری است؛ از این رو علاوه بر ابعاد فقهی، ابعاد تخصصی به لحاظ صور فرهنگی و اجتماعی و خانوادگی و ... بررسی می‌شود و پس از اقدامات اولیه، پرونده علمی هر مسئله با مراجعه به

۱. دکتر کبری خزعلی: معاون امور زنان و خانواده رئیس‌جمهور در دولت سیزدهم.

فتاوی فقها تکمیل می‌شود و جمع‌بندی و تصمیم‌سازی در شورای کارشناسی صورت می‌گیرد و نتایج برای اعلام نظر نهایی به شورای عالی فقهی زنان ارجاع می‌شود و شورا در صورت لزوم، با اخذ فتوا از سوی مراجع عظام تقلید یا در صورت نیازمندی به فتوای رسمی، نتایج را اعلام نموده و پس از طی این روند، تصمیم نهایی اخذ و برای اجرا به شورای فرهنگی اجتماعی زنان ارجاع می‌شود. در این روند به دلیل وجود افراد مجتهد و متخصص و مورد تأیید اعضای شورای نگهبان ارسال پیشنهادهای به این شورا جهت بررسی فقهی و لزوم تأیید آن حذف می‌شود که خود موجب تسریع در سیاست‌گذاری و تصویب قوانین حوزه زنان و خانواده می‌شود. پیش‌بینی ساختار و نهاد و تشکیلات مرکز فقهی و ارتباط آن با فضای علمی و تحقیقی حوزه و دانشگاه، اعم از پیش‌بینی شرح وظایف و برنامه‌ها و کارگروه‌های تخصصی مورد نیاز مرکز فقهی و تعیین نظام موضوعات و طبقه‌بندی آنها از دیگر مسائل پیش‌رو خواهد بود که این امر فقط با اجتماع نخبگان و اساتید توانای رشته‌های دینی محقق خواهد شد.

تشکیل مرکزی که هدف آن ورود به عرصه قانونگذاری باشد، نیازمند مصوبه قانونی و طی مراحل آن خواهد بود که طی چنین مراحل، به زمان زیادی نیاز دارد. یکی از مشکلات جدی در این مسیر، مرکز سیاسی تلقی شدن مرکز زنان و خانواده است که ممکن است با انتقال قدرت از دولتی به دولت دیگر یا برگزاری انتخابات مجلس در هر چهار سال یک‌بار، در تشکیل این مرکز وقفه ایجاد شود؛ از این رو شایسته است تشکیل و نظارت بر این نهاد ذیل موارد نظارتی رهبری تعریف شود تا مراکز تقنینی با تشتت آراء و قائل شدن امتیاز چنین مرکزی ذیل کارکردهای خود به طولانی شدن این روند منجر نشوند، و با تغییر رویکردهای سیاسی در دستگاه اجرا یا تقنین، این مرکز از تحولات رویکردی مصون بماند و در جریان سیاسی کاری برخی از دولت‌ها، از تضييع حقوق زنان و خانوارها جلوگیری شود.

یافته‌های پژوهش

مقوله «زن» و «خانواده» یکی از مسائل زیربنایی در ساختار جوامع بشری است که به‌ویژه در ایران معاصر، منشأ بحث‌های گوناگونی بوده است و امروزه بیش از هر زمان دیگری، به آن

تاخته‌اند. علت این نگرانی‌ها، فعالیت‌های بی‌وقفه دشمنان و غرب جهت فروپاشی هویت اسلامی - ایرانی زنان و بنیان خانواده است؛ از این رو باید طبق منویات مقام معظم رهبری به دنبال ارائه الگویی از جامعه مطلوب دینی و اسلامی و به عبارتی الگوی سوم زن مسلمان به جهان بود. یکی از مطالبات مقام معظم رهبری جهت تحقق الگوی سوم زن مسلمان، تشکیل مرکز فقهی - حقوقی بانوان است. در واقع هدف از تشکیل این مرکز، موضوع‌شناسی، حل مشکلات و پاسخگویی به نیازهای مبتلابه از منظری نو و با نگاهی نقادانه با رویکرد و در چهارچوب قوانین و شرع و با به‌کارگرفتن اصل مصلحت‌شناسی است. این امر به اصلاح قوانین و استفتاء از مراجع عظام و تأسیس و تغییر سیاست‌های کلان کشوری به‌استناد خروجی‌های مرکز منجر خواهد شد و در نهایت منشأ ایجاد تحولی عظیم و ارزشمند در عرصه اجتهاد مسائل فقهی - حقوقی زنان و گامی جهت تحقق عدالت اجتماعی و الگوی پیشرفت اسلامی خواهد بود. به‌کارگرفتن سیره عملی و نظری مقام معظم رهبری در مباحث اجتهادی بانوان و عمل براساس منویات ایشان در جهت استقبال از تشکیل مرکز فقهی - حقوقی بانوان و حل اشکالات موجود در این زمینه به تسریع این مهم کمک شایانی خواهد کرد.

وجه تخصیص این مرکز به موضوعات فقهی - حقوقی، مسائل و دغدغه‌های روز موجود در زمینه‌هایی همچون عفاف و حجاب، سقط‌جنین، اهداء جنین، فسخ نکاح، طلاق ازسوی زوجه، مهریه و نفقه، حقوق جنسی زوجه، اخذ خسارت‌های معنوی پس از برهم‌خوردن نامزدی، دماء ثلاثه، قضاوت بانوان است که به‌دقت و نظر بانوان نیاز دارد؛ از این رو ضمن منقح‌کردن صحیح این موضوعات، باید سیاست‌گذاری‌ها با دیدگاهی زنانه صورت پذیرد و قوانین نیز به همین شکل تدوین شود؛ چراکه با پیشرفت‌های روزافزون و پیش‌آمدن مسائل جدید، موضوعات و احکام و قوانین نیز به‌تبع آن تغییر می‌کند و لزوم ایجاد وحدت‌رویه در چنین مسائلی از باب قاعده رجوع به اهل خبره، به‌کارگیری این نظریات را وجیه می‌نماید؛ برای مثال با واردشدن ارزش‌های دیجیتال در جامعه جهانی و موضع‌گیری سریع کشورهای پیشرفته، در زمینه خانواده نیز مسائلی مطرح می‌شود؛ از جمله آنکه قراردادن این ارزش‌های دیجیتال

به‌عنوان مهریه صحیح است یا خیر؟ یا در صورت قرارگرفتن این ارزش‌های دیجیتال به‌عنوان مهریه (هرچند غیرقانونی) پرداخت آن به چه صورتی انجام می‌شود؟ در طرح چنین دعوایی که ناشی از سرعت تغییر جامعه جهانی است به‌کارگیری دیدگاه‌های غربی و لیبرال و پیروی از قوانین آنان صحیح نیست؛ چراکه دین مبین اسلام با فقه پویا و احکام ثابت و متغیر خود همواره بهترین پاسخ را برای مسائل روز جامعه دارد.

تعدد دستگاه‌های تقنینی و روند طولانی مدت تصویب قوانین در بستر مجلس برای مسائل حساسیت‌برانگیز و مهم حوزه زنان و خانواده مخالف الگوی پیشرفت و مطالبات مقام معظم رهبری است. از طرفی تعداد اندک نمایندگان زن در مجلس و عدم همراهی دیگر نمایندگان با طرح‌های پیشنهادی حوزه بانوان عامل عدم پاسخگویی قوانین موجود با نیازهای عصر کنونی در حوزه زنان است؛ با تشکیل چنین مرکزی به‌دست فقهای زن و بررسی دقیق مسائل و ارائه سیاست‌های مرتبط، راهکارهای اجرایی و اختیارات تقنینی در این حوزه شاهد پیشرفت بزرگ در زمینه قوانین مرتبط با زنان و خانواده خواهیم بود. برای اجرای طرح ابتدا باید به نیازسنجی و تعیین محدوده اختیاری مرکز پرداخت و پرسش‌ها و مشکلات موجود در زمینه مسائل زنان را به همراه پیوست‌های تحلیلی مربوط از دانشگاه‌ها، پژوهشکده‌ها و نهادهای حکومتی به‌ویژه قوه قضائیه، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شورای عالی انقلاب فرهنگی و دولت گردآوری کرد و با شناسایی زنان مجتهد و کاردان و اخذ تأیید شورای نگهبان با برگزاری جلسات پی‌درپی به حل مسائل موجود پیشنهادی مراکز پرداخت و سپس با تدوین پرونده‌های فقهی و به‌وجودآوردن طرح‌های پژوهشی، یافته‌های این مرکز را با لوایح و مقررات پیشنهادی جهت اجرا به دستگاه‌های مربوط ابلاغ کرد. در این روند به دلیل وجود افراد مجتهد و متخصص و تأییدشده اعضای شورای نگهبان، ارسال پیشنهادها به این شورا جهت بررسی فقهی و لزوم تأیید آن حذف می‌شود که خود موجب تسریع در امر سیاست‌گذاری و تصویب قوانین حوزه زنان و خانواده خواهد بود.

منابع

قرآن کریم.

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۶ ق). *کمال‌الدین و تمام النعمة في إثبات الغيبة وكشف الحيرة*. قم: مؤسسة النشر الإسلامي جامعة مدرسين.
- الهامي، داود (۱۳۷۸). *علم آموزی زن از دیدگاه اسلام*. ماهنامه پیام حوزه، (۲۵).
- پیروزمند، علیرضا (۱۳۹۶). *پیشامد و پس آمد الگوی توسعه اسلامی*. فصلنامه علمی *مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی*، ۲ (۳)، ص ۳۵-۷۸.
- ثمنی، لیلا؛ شهریارى، معصومه؛ حامدی، خدیجه (۱۴۰۱ ش). *تبیین رویکرد حضرت آیت‌الله خامنه‌ای به تحصیلات عالیہ زنان*. فصلنامه علمی *نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، ۱۲ (۲)، ص ۱۹۳-۲۱۵.
- جمعی از مؤلفان (بی‌تا). *مجله فقه اهل بیت علیهم‌السلام*. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع).
- جناتی شاهرودی، محمدابراهیم (بی‌تا). *ادوار فقه و کیفیت بیان آن*. ۹۹؟: بی‌نا.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۶۹). *زن در آئینه جمال و جلال*. تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- جودی نعمتی، اکرم (۱۳۸۶). *نقش فقه پویا در اتحاد ملی و انسجام اسلامی*. فقه و حقوق خانواده، ۱۲ (۴۵، ۴۶)، ص ۵-۱۱.
- حائری مازندرانی، محمد صالح (۱۳۸۲). *شرح الکافی*. تهران: المكتبة الإسلامية.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق). *وسائل الشیعة*. قم: مؤسسه آل‌البتیت علیهم‌السلام.
- حکیم، محسن (۱۴۱۶ ق). *مستمسک‌العروة الوثقی*. قم: مؤسسه دارالتفسیر.
- خسروی، محمدعلی؛ دهشیار، حسین؛ و ابطحی، صفی ناز سادات (۱۳۹۱). *چگونگی توانمندسازی زنان در عرصه تصمیم‌گیری سیاسی در ساختار تصمیم‌گیری ملی و بین‌المللی*. *مطالعات روابط بین‌الملل (پژوهش‌نامه روابط بین‌الملل)*، ۵ (۲۰)، ص ۹۹-۱۳۲.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۹). *صحیفه امام (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها)*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- سبحانی تبریزی، جعفر (بی‌تا). *موسوعة طبقات الفقهاء*. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- صاحب جواهر، محمدحسن بن باقر (۱۴۱۵ ق). *مجمع الرسائل (محتسبی صاحب جواهر)*. مشهد: مؤسسه صاحب‌الزمان (ع).
- صدر، رضا (۱۴۲۰ ق). *الاجتهاد والتقليد*. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ ق). *الاجتهاد والتقليد*. مشهد: نشر مرتضی.
- علوی، عادل (۱۴۲۱ ق). *القول الرشید في الاجتهاد والتقليد*. قم: انتشارات کتابخانه و چاپخانه آیه الله مرعشی نجفی (ره).

- فناپی، ابوالقاسم (۱۳۷۴). جایگاه موضوع‌شناسی در اجتهاد. *مجله نقد و نظر*، ۲ (۵)، ص ۸۷-۹۹.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ ق). *الکافی*. قم: دارالحدیث للطباعة والنشر.
- مستقیم، مهدیه سادات (۱۳۸۰). رویکردی تطبیقی به خاستگاه‌های فلسفی مسائل اجتماعی زنان در اسلام و فمینیسم، بخش دوم: نگاه اسلام به آموزش و تحصیل زنان. *فصلنامه مطالعات راهبردی زنان*، ۳ (۱۱) ۶.
- مصطفوی، محمد کاظم (۱۴۲۱ ق). *مائة قاعدة فقهية*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۱). زن و مرجعیت. *نشریه پیام زن*.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۷ ق). *دائرة المعارف فقه مقارن*. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۴ ق). *کتاب النکاح*. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).
- منتظری، حسینعلی (۱۴۰۹ ق). *مبانی فقهی حکومت اسلامی* (محمود صلواتی و ابوالفضل شکوری، مترجمان). قم: مؤسسه کیهان.
- مؤذن‌زادگان، حسنعلی؛ امیری، سعید (۱۴۰۱). چالش‌های تقنینی و قضایی ادله علمی در حقوق کیفری ایران. *پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی*، ۱۰ (۱۹)، ص ۳۷-۷۳.
- میرهاشمی، زهرا سادات؛ ثمنی، لیلا؛ نادمی، حوریه (۱۴۰۱). مقایسه نگرش فرهنگ عرفی به حقوق زوجه با دیدگاه فقه امامیه در راستای تبیین الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی. *فصلنامه علمی مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی*، ۱۰ (۳)، ص ۲۱۷-۲۳۶.
- ناظمی اشنی، محمد حسین (۱۴۰۰). الگوی اسلامی تعادل بین علایق فردی زنان و تضمین سلامت روابط اجتماعی در جهت پیشرفت. *فصلنامه علمی مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی*، ۹ (۳)، ص ۱۱۹-۱۳۵.

khamenei.ir
 president.ir
 rc.majlis.ir
 ijtiihadnet.ir
 shora-gc.ir
 ion.ir
 irna.ir
 isna.ir